

Географічна карта середини XVII ст., підготовлена Гійомом де Бопланом, на якій уживано етнонім “Україна”

Ігор Гирич
канд. істор. наук,
зав. відділу
Інституту
української археографії
та джерелознавства
ім. М. Грушевського
НАН України,
м. Київ

Звідки взялась “Україна”?

*Назва нашого народу набула
сучасного політичного й географічного
звучання в XIX столітті*

Етнонім “українці” не такий уже й давній. Він постав саме тоді, коли на арену європейського політичного життя вийшло національне питання, — в XIX столітті. Чому ж наші предки мусли відмовитися від свого родового імені “Русь” і терміну “руський”, що були поширені за середньовіччя та раннього Нового часу?

Відомо, що вперше назву “Україна” на означення окраїнних теренів Переяславського князівства вжито в Іпатіївському літописі

1187 року. Як територія “Україна” присутня на карті француза *Гійома де Боплана* (середина XVII ст.), завдяки чому ця географічна назва стала широко відома в Західній Європі. Семантику виводили від окраїнних земель, що розкинулися на кордоні між Річчю Посполитою і Великим Степом. Із таким самим змістом це слово вживали й московські воєводи на позначення Слобожанщини, колонізованої у XVII—XVIII століттях вихідцями з Наддніпрянщини.

У часи визвольної війни під проводом *Богдана Хмельницького* (1648—1657) до “України” включали Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства, підконтрольні владі гетьмана. Загалом джерела фіксують низку територій, які в XIII—XVIII століттях називалися “українами”. Однак у XIX ст. дане поняття стало радше географічним, хоч інколи й фігурувало в культурному та політичному контекстах. В етнічному сенсі тодішнє населення наших сучасних земель ідентифікувало себе як русинів. Із проголошенням 1721 року Російської імперії та інкорпорацією до її складу в XVIII столітті Лівобережної Гетьманщини й Слобожанщини з’явилася потреба розрізнити населення тогочасних українських губерній та етнічних росіян, зважаючи на монополізацію московитами киеворуської спадщини й назви “Русь”.

“УКРАЇНСЬКИЙ” КОМПЛЕКС

Є думка, що українці ідеологічно програли, відмовившись від традиційної самоназви “Русь”, бо ж світ знав про Давньоруську державу й на підставі спільного з північним сусідом найменування ідентифікував і продовжує ідентифікувати нашу давню історію з російською.

Певний комплекс через нове слово на позначення національності завжди тяжів над українською елітою. Звідси й небажання деяких вітчизняних істориків замість “давньоруський” уживати “давньоукраїнський” чи замість “Київська Русь” (що є більше даниною російській схемі історії) — “Україна—Русь”.

Обидва останні терміни штучні, однак до першого дужче звикли через радянську традицію, а про другий забули після імперської заборони на викладання своєї історії з українського погляду. Втім, французи свою галльську або ж німці — франкську історію не соромляться називати відповідно давньофранцузькою та давньонімецькою.

Не випадково уся початкова “війна” між українськими та російськими інтелектуалами навколо історичної пам’яті в XIX ст. була боротьбою за належність спадщини так званої Київської Русі. Хто її вигравав, мав у очах освіченої частини суспільства легітимне право виставляти претензії на українські терени.

НОВА НАЗВА

Перші українські будителі XIX століття ще на зорі своєї діяльності зіткнулися з непростю проблемою: давній етнонім “руський” (“русинський”) та новочасний “малоруський” неминуче потрапляли у спіль-

ний із росіянами корінь і автоматично ставали частиною російського культурного простору, “русского міра”. Тому лідери кирило-мефодіївців *Тарас Шевченко*, *Микола Костомаров* і *Пантелеймон Куліш* як додатковий чинник ідентифікації народу обрали для території Наддніпрянщини назву принципово відмінну від уживаної на позначення тогочасної Росії, і нею стала “Україна”. Героїчний фольклорний образ Середньої Наддніпрянщини доби Козаччини XVI—XVIII століть став уособленням національного духу і мав покрити собою весь тисячолітній період русько-української історії від князівського часу до Нової доби.

Практика відмови від історичного етноніма не була зовсім незвичною для європейських народів. Наприклад, румуни для пошуку нової політичної назви позбулися попередніх секулярних “волохи”, “молдавани”, “трансильванці” і прийняли міфологічне ймення, що наближувало їх до героїчних традицій Римської імперії. Спочатку сусідам це здавалося нелогічним і претензійно нахабним, але утворена після російсько-турецької війни Румунська держава цю назву ефективно популяризувала, і вже наприкінці XIX століття остання ні в кого не викликала такої скаженої ідіосинкразії, як слово “Україна” серед росіян і поляків на початку XX-го.

Ще *Михайло Максимович* узяв за основу вітчизняної історії чотирискладовий поділ, що був протиставлений російській трискладовій схемі (Русь Київська, Русь Московська, Русь Петровська або ж Петербурзька): Україна-Русь князівської доби, Україна литовсько-польського періоду, Козацька Україна, Україна Нового часу.

Уже саме використання назви “Україна” засвідчувало наміри наших інтелектуалів відмежуватися від культурної спадщини, держави та історичної традиції сусідів. Цей крок виявився надзвичайно революційним за своїми наслідками. Нова назва чітко розділяла інтереси двох націй, своє і чуже, створювала підстави для національного, культурного й історіософського розрізнення. До того ж без нового етноніма не міг обійтися процес національного відродження та поширення літературної мови у XIX столітті.

Термін “Україна” свідчив про зовсім інший історичний статус наших земель. На територію, яку імперські інтелектуали представляли як місце, де зародилася російська державність, де правили предки московських царів, де плекано було спільну для росіян, українців і білорусів православну культуру (в радянські часи ці тези оформили у вигляді теорії “колиски трьох братніх народів”), де з Малої Русі почала виростати Русь Велика, нова назва змушувала поглянути під протилежним кутом зору: розуміння колоніального статусу Наддніпрянщини в межах Російської імперії, наявність власної державної, культурної, релігійної та мовної традиції тощо.

Усі ці моменти чудово розуміли імперські ідеологи, а тому назву “Україна” дозволили вживати на Наддніпрянщині лише під час революції 1905—1907 рр. У попередні роки вона зазнавала постійних переслідувань: газети й журнали було оштрафовано за позначення

на картах цього топоніма, культурні товариства з українськими вівісками закривали. Після встановлення в Росії третьочервненої монархії в 1907 р. покотилася нова хвиля великодержавного шовінізму та політичної реакції — із прирівнянням українців до категорії “іногородці”.

ПОВІЛЬНЕ ВРОСТАННЯ

“Українське” не відразу семантично перемогло загальноросійське. *Михайло Максимович* розробив правопис, у якому було закладено філософію спільного “руського” коріння. Останній залишав можливість українцеві, читаючи твір рідною мовою, одночасно сприймати голосні в російському звучанні. Дашок над літерою означав, що, приміром, слово “дом” (де він стояв над “о”) слід вимовляти як “дім”. “Максимовичівка”, як її називали, створювала підґрунтя для психологічної національної роздвоєності (з огляду на це, нею активно послуговувалися галицькі москвофіли).

У середині XIX століття з’явився новий термін “Україна—Русь”, який мав витіснити “Давню Русь” (“Київську Русь”). Свідомо його почав уживати “хлопоман” *Павлин Свенціцький* на початку 1860-х у львівській газеті “Село”. Терміном історіографії він став у 1880-х, коли *Олександр Барвінський* у шкільному підручнику історії використав його на позначення князівського періоду. Цей термін припав до душі історіку *Володимирові Антоновичу*, і коли 1885 року розпочалися переговори між київськими та львівськими українцями про координацію своїх дій, було домовлено про паралельне використання назви “Україна” для обох територій проживання українців — у складі Австро-Угорщини та Російської імперії.

Однак позначення “український” прижилося не швидко. Народовці у Східній Галичині свої товариства називали руськими ще у 1880-х роках, а часопис “Діло” на початку 1890-х послуговувався етимологічним правописом *Михайла Максимовича*. Навіть реорганізоване НТШ в підзаголовку зберігало утратізм “Українсько-руське товариство” так само, як і перша національно зорієнтована політсила Східної Галичини — Русько-українська радикальна партія (РУРП).

Покласти край малоросійству й рутенству закликав на межі століть *Михайло Грушевський*. Саме його діяльність у Львові від 1894 року збіглася в часі з остаточним витісненням “руського” на користь “українського”, і цей процес був пов’язаний зі згасанням москвофільських настроїв та перемогою в Галичині модерної національної свідомості.

Однак, попри народження на початку XX століття “масового” свідомого представника нації, в галицьких українських гімназіях зберігався високий відсоток москвофілів (майже 50%), про що з прикрістю писав до *Грушевського* майбутній голова НТШ академік ВУАН *Кирило Студинський*. Російсько-українська амбівалентність, а отже, й доля етноніма “український” на Наддніпрянщині під царатом більше

давалася взнаки, ніж амбівалентність польсько-українська у Східній Галичині. Навіть *Володимира Антоновича* водночас зараховували до вчених обох національностей. Що й казати про істориків *Івана Луцицького* та *Володимира Науменка*, які переважно залишалися до 1917-го політичними росіянами.

Одним із перших свідомих українських інтелігентів став *Михайло Грушевський*. У середині 1890-х до нього приєдналася ціла когорта наддніпрянців: *Олександр Лотоцький*, *Сергій Єфремов*, *Василь Доманицький*, *Олександр Черняхівський*, *Іван Липа*, *Микола Міхновський*, *Борис Грінченко* та ін.

Напередодні Першої світової війни рубікон було остаточно перейдено. І тепер “руський” уже асоціювався не з українським, а з приналежністю до московської традиції (*Володимир Винниченко* у своєму “Відродженні нації” називає росіян “руськими”).

У логіці нового етноніма було закладено новий генетичний код. Він зберіг українську ідентичність, сприяв постанню модерної національної культури, не дозволив українцям сплавитися з росіянами в загальноімперському казані. Назва, що входила в ужиток, позначала нову національну якість, розрив із традиціями багатовікового православного універсалізму, який мав у XIX столітті остаточно вирішити “українське питання” на користь Росії.

ДИЛЕМА РУСІ ТА УКРАЇНИ

Версії походження. Історик і правознавець *Сергій Шелухин* у книжці “Назва Україна”, яка побачила світ у Празі 1927-го, доводив, що етнонім українців сягає своїм корінням іще доруських часів і походить від міфічних укрів. Метою цієї гіпотези було підважити закиди сусідів у тому, що термін походить від “окраїни”. Однак найпопулярнішу і справді наукову теорію запропонував у своїй популярній брошурі “Русь—Україна і Московщина—Росія” публіцист і політичний діяч *Лонгин Цегельський* (перше видання здійснено 1901 року). Автор виклав історію привласнення історичного наймення України—Русі Московією, розкрив імперське підґрунтя використання назви “Русь” у часи колоніальної політики царату в XIX столітті і доводив необхідність відмови від цього терміна на користь “України” для тих своїх братів по крові, які хотіли зберегти ідентичність і не злитися в єдиному “морі”.

Чому саме “Русській мір”? До 1917 року українці називали своїх північних сусідів великоросами (згідно з ідеологічною настановою щодо триєдиного “русского племені”). У період СРСР, коли відбувалося штучне конструювання радянської ідентичності, відповідний етнос почали позначати терміном “русские”. У сучасній РФ його спеціально замінили на “россияне”. Кремлівське керівництво й сьогодні хоче бачити у слові “русский” наднаціональний термін, який об’єднує в собі росіян, українців і білорусів. ■